

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**Україна найдавнішого часу – XVIII століття:
цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф.Юрій, Л.М.Алексієвсь,
Я.С.Калакура, О.А.Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн.І. – 700 с.**

До радикальних змін, яких зазнала методологія української історіографії часів незалежності України, можна віднести дедалі помітніший перехід від формаційного до цивілізаційного трактування історичного процесу. Такий підхід дозволяє створити більш цілісне знання з історії України як складової європейської і світової цивілізації, акцентувати увагу не стільки на соціально-економічному і політичному аспектах, скільки на культурних та духовно-ціннісних. Поспіл за дослідженнями Ю.В.Павленка¹, М.Є.Горелова, О.П.Моці, О.О.Рафальського², В.Е.Гончаревського³ та ін. побачила світ перша книга великого проекту «Україна: цивілізаційний контекст пізнання» М.Ф.Юрія, Л.М.Алексієвсь, Я.С.Калакури та О.А.Удод, яка охоплює надзвичайно широкий за хронологією пласт української історії – від найдавніших часів до XVIII ст. включно. Автори поставили перед собою досить амбітну мету: системно і комплексно викласти витоки, зародження і найважливіші етапи пізнавальної діяльності українського народу в контексті цивілізаційного осмислення свого етногенезу, формування української нації, боротьби за волю, незалежність і власну державу. Акцент зроблено на з'ясування місця і ролі культури та духовності в історії України і світу як ключового компонента цивілізаційного розуміння історичного процесу, унікальності української цивілізації, зумовленої перехрестям Сходу і Заходу. Реалізуючи цю мету, вони залучили широкий спектр конкретно-історичних та історіографічних джерел, сучасні методи дослідження, запропонували оригінальну структуру праці. Книга має підсумково-узагальнюючий і системний характер, вона підготовлена як міждисциплінарне дослідження, спрямоване на інтеграцію найновіших надбань не лише істориків, а й етнологів, культурологів, соціологів, психологів, правознавців, філологів тощо. Дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом з акцентом на феномен самостійної цивілізації українського народу, його культури та духовності на тлі світової і східноєвропейської цивілізації.

¹ Павленко Ю.В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. Вид. 3-є, стереот. – К., 2001. – 360 с.

² Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. – 632 с.; Їх же. Держава і цивілізація в історії України. – К., 2009. – 879 с.

³ Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – 219 с.

Епілогом праці, окрім вступу, виступає перший розділ «Українознавчий вимір культури і соціокультурної картини світу», в якому викладені методологічні засади дослідження українського і світового історичного процесу на основі цивілізаційного підходу. Автори досить докладно розглянули сутність і специфіку не тільки формаційного та цивілізаційного різновидів осмислення історії, але й інших, зокрема синергетичного, переконливо показали обмеженість можливостей формаційного підходу з його класовим трактуванням історичного процесу і довели переваги цивілізаційного, який забезпечує цілісне сприйняття світової та національної історії, насамперед багатомірності її соціокультурного і духовного змісту. Разом із тим автори не ідеалізують, більше того ставлять під сумнів універсальність цивілізаційного трактування історії, висловлюються за синтез теорії прогресу і циклічності з теорією локальних цивілізацій та ментальностей. Переконливо аргументується концепція соціокультурного виміру історії, за якою культура – найбільше багатство людини і людства, виступає організованим досвідом всієї попередньої історії. Під цим кутом зору змальовується культурна картина світу і місце в ній України. Картина світу – це карта-схема життєвого простору і часу людини і людства, його еволюції, яка інтегрує всі відомі образи й поняття в єдиний системний образ, динамічно змінюється і збагачується. Торкаючись картини світу України як держави, етнічної та політичної спільноти, науковці виділяють такі її складові як: теоретичні та прикладні проблеми культурно-антропологічного, етнологічного, етнопсихологічного розвитку українського етносу; аксіологічні засади; історична пам'ять і її свідомісні виміри; етнічна ідентичність; мовний феномен у етнополітичному полі; духовний потенціал українства; сучасний стан титульного етносу, його ресурси (с.67). Вони висловлюють стурбованість тим, що деякі політичні сили намагаються утвердити в Україні «общерусскую» картину, закріпити провінційний статус української історії, периферійності української мови.

Історіософське бачення і діалектика знання в контексті історії культури, цивілізації і держави викладені у другому розділі. Заслугує уваги порівняльне зіставлення феноменів культури і цивілізації (с.87–89), за результатами якого обґрунтовується висновок про культурно-цивілізаційну взаємодію буття і свідомості українців, необхідність формування етнонаціональної, соціокультурної, геополітичної цілісності України як держави, території та народу, подолання модернізаційних суперечностей і адаптації до європейських цінностей.

Аналізуючи історичне минуле України, науковці прагнули виявити її цивілізаційну приналежність, власну самобутність, розкрити особливості переходу від однієї цивілізації до іншої. При цьому увага звернута на розколи всередині тіла українського народу і його наслідки для соціальних відносин, у культурі, релігії, у змісті відтворюючої діяльності, способі життя, в особистісній культурі тощо. Йдеться про наслідки розколу християнства на католицизм і православ'я для України, про розпад Київської держави, розділ козацької України за Андрусівським перемир'ям, процес насильницького відриву України від Європи, починаючи з часів Петра I, про поділ українських земель

між Російською та Австро-Угорською імперіями. Не оминули автори й проблему межовості України між Сходом і Заходом і формуванням периферійних культур, сліди яких рельєфно простежуються й сьогодні. Дослідження переконливо доводить, що з цивілізаційної ретроспективи Україна належить до християнського світу, до європейського цілого і це обумовлює її євроінтеграційний вибір сьогодні.

Значне місце у праці посідають проблеми історичної пам'яті та свідомості українського народу (розд.3). У цьому зв'язку розглянуто особливості міфологічного мислення українців та їх пращурів, співвідношення релігійних і світських міфів, несвідомого й архетипів, взаємодію міфів створення і героя. Автори виокремили найбільш характерні ознаки міфологічного мислення, на конкретних прикладах показали його формально-логічне-образне, символічне, метафоричне забарвлення з паростками наукового пояснення світу, з проявами парадигматизму та конгнітивізму, з елементами реальності (с.145–146). На основі аналізу праукраїнських легенд, міфів, казок, епосу, їх порівняння з творчістю інших народів моделюються витоки і розвиток свідомості українського етносу, які цілком уписуються в етапи становлення свідомості європейців.

Велике зацікавлення викликає четвертий розділ, присвячений з'ясуванню сутності та характеристик традиційного суспільства і традиційної картини світу. Наголошується, що історія людства постає як ланцюг традицій, які успадковуються і передаються від покоління до покоління і складають підґрунтя його прогресу. Вони відтворюються в історичній свідомості та сприяють установленню ідентичності суспільства, його культурної відмінності від «інших». Пізнання традицій – це ключ до осмислення традиційного суспільства як соціальної системи і життєвого середовища людини, а відтак і традиційної культури та свідомості, в яких поєднуються концепти правди й істини, дійсності та справжності. За хронологічним виміром історії людства традиційне суспільство займає найбільший відрізок часу, в якому вирізняють три історичні епохи: первіснообщинність, рабовласництво та середньовіччя. З розколом первіснообщинного ладу природа традиціоналізму набуває принципово іншого характеру, в неї вплітаються протиріччя, багатоманітність. Своєю чергою рабовласництво та феодалізм викликають до життя нові форми соціальної регуляції і трансляції соціального досвіду: держава, поділ праці, виникнення і розвиток писемності, інституціоналізація освіти, науки, мистецтва (с.256–257).

Відштовхуючись від характеристики традиційного суспільства та традиційної культури, автори пильну увагу приділили аналізу сакрального і ментального як пріоритетної особливості та феномену давньоруської (читай – давньоукраїнської) культури. Розглянуті ритуали посвячення, обряди переходу (ініціації), посвячення, календарні обряди, жертвоприношення як сакральний аспект магичних дій праукраїнців.

Відмітною рисою рецензованого дослідження є загострена увага до проблеми соціокультурного виміру української держави. Мова йде про парадигму історичної обумовленості державності загалом і української зокрема, про з'ясування витоків Києво-Руської держави, її самотності та християнізації,

роль візантійської спадщини в державотворчих процесах та ін. (розд.6). Науковці не оминули таку контрверсійну проблему як «Русь і монголи», поставивши під сумнів «феодалну роздробленість» Русі як головну причину поразки. Перемога була зумовлена тим, що матеріальний і духовний потенціал порівняно невеликого народу перетворився у військову силу, за допомогою якої було поставлено на реалізації завойовницької мети підкорені країни фактично всієї Азії, їх населення, озброєння і воєнне мистецтво. Втручання монгольського фактора ускладнило ситуацію на Русі, негативно вплинуло на політичний, соціально-економічний і культурний розвиток, на подальшу долю князівств, призвело до формування двох центрів: Володимиро-Суздальського та Галицько-Волинського. Відтак відбувся цивілізаційний розкол між Північно-Східною Руссю – центром майбутньої Московської держави з усіма атрибутами східної деспотії і Південно-Західною Руссю – спадкоємцем Київської державної та духовної традиції, орієнтованою на ті народи, держави і культури, які стояли на порозі формування ліберальної цивілізації (с.473).

Чи не найбільший інтерес викликає погляд на місце України у міжцивілізаційному просторі постренесансної доби. Очевидно вперше в українській історіографії (розд.7) розглянуто меморіалізацію історичної та соціокультурної травми українського народу, отриману в умовах польсько-литовського завоювання. З одного боку, всебічно проаналізовано причини і сутність кризи української етнічної ідентичності, її маргіналізації, а з другого, показано процес збереження та воскресіння етнічних традицій, цивілізаційної ідентичності українства, самобутності його культури, формування мовної картини світу українського народу і становлення української нації. Червоною ниткою проходить «меморіальна парадигма» історичної та соціальної (колективної) пам'яті, їх взаємодії з культурною та професійною історіографією. При цьому відзначено, що постмодерністська критика суттєво похитнула кордони між історичною наукою і культурною пам'яттю, остання трактується як форма трансляції і актуалізації культурних змістів. Культурна пам'ять виступає фундаментом, на якому ґрунтується ідентичність етносу, нації, їх стійке існування у часі і просторі. Разом із тим вона допомагала долати кризи української ідентичності, зокрема після польсько-литовського завоювання, коли, здавалося б, могла настати етнічна катастрофа українства, але ця критична ситуація стимулювала мотиваційні процеси виживання українського народу та його культури під впливом Ренесансу і Реформації. У цьому зв'язку дещо новим видається погляд авторів на наслідки Люблінської унії 1569 р. Попри її негативи виникла сприятлива ситуація для утвердження української ідентичності, оскільки майже всі етнічні землі українського народу опинилися у єдиному політичному тілі, у складі однієї, на той досить розвиненої у культурно-цивілізаційному відношенні, держави – Корони Польської. До основних чинників цивілізаційної ідентичності українців, як їх усвідомлення самобутності та «відмінності від інших», автори віднесли: спорідненість культурних традицій і поглядів на спільне походження та історію; пізнавально-емоційне розуміння своєї спільності, унікальності, належності до певного типу цивілізації; наявність єдиної мови, територіальних і культурно-соціальних кордонів (с.542).

Велику питому вагу в дослідженні отримали соціокультурні, націодержавотворчі та релігійні процеси в козацькій Україні XVI–XVIII ст. (розд.8). В епіцентрі розділу – поява козацтва як межового генотипу українського народу, унікального для європейської історії культурно-соціального явища і феномену лицарства. Об'єднавшись у Січ і назвавши себе «товариством», запорожці підкреслювали у такий спосіб спадкоємність традицій княжих часів та європейського лицарства. Водночас вони виробили власну модель посвяти в лицарство, вільної організації війська, республіканського устрою і демократичних принципів державного життя. Українське козацтво уособлювало європейські ідеї свободи, рівності та справедливості з давньоукраїнським розумінням волі. Автори солідаризуються з думкою Д.І.Дорошенка про те, що завдяки козацтву почала утверджуватись україно-козацька ідентичність як основа модерної української нації (с.608).

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького розглядається в контексті реформаційного вектора Тридцятилітньої війни. Досить ґрунтовно проаналізовано долю української ідентичності, яка опинилася під пресом політичних маніпуляцій Москви й Варшави та міжконфесійного протистояння. І все ж, Україна, перебуваючи тривалий час у складі Речі Посполитої, так чи інакше втягувалась у західноєвропейський суперетнос і, відповідно, в ній відбувалися ті ж зміни в соціокультурному житті, що й на Заході (с.611). Однак унаслідок переяславських угод 1654 і 1659 рр., реалізації геополітичних планів і цинічної політики експансії Російської імперії кінця XVII–XVIII ст. поглибився процес маргіналізації та акультурації українського соціуму, яка не оминула долі й російського етносу.

Окремої уваги варті авторські підходи до Визвольної війни українського народу в контексті наслідків Люблінської 1569 р. і Берестейської 1596 р. уній, аналізу її причин, мотивів, суті та наслідків для соціокультурного розколу України. Коріння Берестейської унії дослідники вбачають не стільки в площині конфронтації православних і католиків, взаємин православної Русі з латинським Заходом, скільки в загальних процесах, породжених епохою Реформації, Контрреформації та Відродження, а також поширенням ідей протестантизму. Можна погодитися з думкою, що Унія стала настільки значною подією, яка не може бути оцінена за біполярною шкалою: «добре–погано» (с.653). Контрреформація руйнувала принцип віротерпимості, не допускала утворення протестантської національної церкви. Польська держава на чолі із Сигізмундом III у відповідь на геополітичну стратегію Москви створення православного світу взяла курс на формування загальнодержавної церкви, що й загостило міжконфесійне протистояння. Берестейська унія мала пом'якшити конфронтацію на релігійному ґрунті, встановити «рівновагу» між католиками і православними. Однак втручання політиків і державних структур у справи церкви призвело до ескалації релігійних конфліктів. До протиунійного руху долучилося й козацтво, оскільки масова свідомість аж ніяк не відрізняла «католиків-ляхів» від католиків східного обряду. Боротьба козаків за «руську» віру підігрівалася православним кліром і набувала характеру міжетнічного протистояння «руських» і «ляхів». Московський патріарх

Никон закликав Олексія Михайловича розширити межі православного царства «від моря до моря», який скористався повстанням під проводом Богдана Хмельницького, щоб помститись і послабити Польщу, а згодом взяти у підданство Україну. Не випадково, на Переяславській раді 1659 р. московський воевода князь О.Трубецкой наводив статтю договірної угоди, за якою митрополиту київському передбачалось перейти під благословення святого патріарха московського і всієї Великої і Малої Білої Русі. Наступне приєднання Київської митрополії до Москви призвело до втрати релігійної ідентичності України, а відтак негативно вплинуло на національну ідентичність і культурно-духовну самобутність українців.

Конкретизуючи явища маргіналізації та акультурації українського й російського соціумів у другій половині XVII–XVIII ст., автори цілком слушно зазначили, що впродовж XV – першої половини XVII ст. культури обох народів розвивалися не тільки різними шляхами, але й опинилися на різному рівні, що й спонукало царизм вдатися до «українізації» російської духовної культури. На конкретних прикладах розвитку освіти, літератури, мистецтва, архітектури показано благотворний вплив української культури, її діячів на російську. Свого часу І.Лисяк-Рудницький зазначав, що культурно-духовний потенціал України, починаючи з княжої і козацько-гетьманської доби, з часів Києво-Могилянської та Острозької академій, появи університетів, виступав донором інших культур, її духовними соками «годувалися» чужі держави, їх культурні організми. Дослідники дійшли висновку, що сліди маргінальності, пов'язаної з комплексом меншовартості виявляються і в сучасних умовах, коли частина еліти України так і не визначилася з орієнтацією за параметрами Схід–Захід (с.687).

Підсумовуючи стислий огляд колективної праці «Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання», зазначимо, що новітня українська історіографія збагатилася цінним дослідженням, яке збагачує знання не лише про етногенез українського народу, його соціокультурний розвиток у найдавніші часи, княжу та козацько-гетьманську добу, про формування української нації, український національно-визвольний рух, історію української державності, але й методологію історичного дослідження, утверджуючи цивілізаційне осмислення української історії в контексті європейського і світового історичного процесу. Цивілізаційний погляд на українську минувшину дозволив авторам виявити найбільш поширені підходи до сутності традиційного суспільства та його взаємодії з традиційною культурою і суспільною свідомістю, окреслити особливості міфологічного мислення наших пращурів, його трансформацію в часи язичництва і раннього християнства, досягнути співвідношення сакрального та ментального, візантійської традиції та самобутності соціокультурного розвитку давньої і середньовічної України.

У цілому книга відзначається науковою новизною, має історіософське забарвлення та теоретико-методологічний характер. Сказане не означає, що вона не позбавлена недоліків, слабких місць і деяких упущень. Кидається у вічі місцями різний стиль подачі конкретно-історичного матеріалу, рівень полеміки з іншими дослідниками та аргументації окремих положень. Певна однобічність

властива характеристиці змісту і ролі традицій як способу передачі історичного досвіду, забезпечення наступності. Варто було б розглянути традиції як процес розвитку, оновлення та збагачення (с.248–249).

Ураховуючи превалювання цивілізаційного підходу (про що говорить насамперед назва книги) у підходах авторів до висвітлення досліджуваних питань, у підрозділі 6.8. «Русь і монголи» доцільно було б звернути увагу на фактор стимулювання монголо-татарською навалою боротьби за звільнення та створення власного державного утворення (консолідаційний процес). У даному випадку мова йде не про ідеалізацію означеного періоду, а про комплексність та багатофакторність у з'ясуванні історичного значення тогочасних подій, які виступають важливими чинниками подолання пережитків формаційного підходу до вивчення історії України, в тому числі й періоду середини XIII ст.

Також, певною мірою, надмірно категоричним здається підхід до польсько-литовського періоду як винятково кризового для української ідентичності. При цьому не зовсім вдалим є перенесення теорії Е.Еріксона про «кризу ідентичності» у площину українського суспільства (с. 495) хоча б тому, що мова йде, перш за все, про психологічну теорію. До того ж варто враховувати особливості конкретного історичного часу, що потребує більш прискіпливого вивчення.

Прагнення авторів «розвінчати» поширені серед українських істориків точки зору про литовський період як «золотий вік» призвело, на нашу думку, до яскраво виражених, зовсім протилежних вказаним підходам характеристик. Однак у цьому випадку будь-яка монополарність неминуче веде до нівелювання інших факторів, які мали місце. Тому, безумовно, необхідно об'єктивно підходити до визначення як позитивних, так і негативних наслідків литовського панування на українських землях. Це ж стосується і такої події, як підписання Люблінської унії в 1569 р., розуміння її значення не лише крізь прямолінійну оцінку позитив/негатив (с.498–499), а й як каталізатору процесу інтеграції українських земель та місцевої еліти до західноєвропейської політико-соціальної спільноти. При цьому не варто акцентувати увагу на крайнощах, оскільки цей та наступний історичний періоди (розд.8) важливі тим, що перебуваючи на стику різних цивілізацій, взаємодіючи з ними у політико-соціальному та економічному відношеннях, українські землі стали ареалом різних культурних традицій і управлінських систем⁴.

Більш розлогого тлумачення потребує положення про нерозуміння католиками та православними відмінностей між цими конфесіями як головного чинника глибокої конфронтації в українсько-польському суспільстві після 1569 р. (с.635).

Недостатньо аргументованою видається теза про маргінальність українського козацтва (с.599), особливо на тлі того факту, що американський соціолог Р.Парк, якого згадують автори, відомий вивченням іммігрантських груп міського соціального середовища. В даному випадку варто врахувати, що сучасні

⁴ Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2 ч. – Ч.1. – К., 2009. – С.49.

підходи до вивчення явища «маргіналізації» передбачають його розгляд як своєрідного відображення суперечностей певного середовища, потужної мотиваційної системи та самореалізаційного механізму⁵. Відтак, автори (щодо українського козацтва), на наш погляд, звернули мало уваги на такі загальноприйняті ознаки поняття «маргінальність», як непристосування до нових умов життя, невизнання загальноприйнятих норм і правил поведінки (мова йде і про морально-етичні принципи) тощо.

Також у книзі не вдалося уникнути невиправданих повторень у різних розділах. Це стосується моделі і картини світу (с.54, 126), ролі традиційного суспільства та ін. Не обійшлося й без друкарських недоглядів. На нашу думку, таке ґрунтовне дослідження варто було доповнити іменним і тематичним покажчиками.

Ці та інші зауваження не мають концептуального характеру і можна сподіватися, що вони будуть враховані у наступній, другій книзі. Праця вже викликала підвищений інтерес і, безумовно, буде корисною як для професійних істориків, магістрантів та аспірантів, так і для широкого кола читачів.

⁵ Див.: *Маслов А.О.* Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – К., 2004. – 19 с.

О.П.Рєєнт (Київ)